

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ ЯК ПІДСТАВА НАБУТТЯ ПРАВА НА СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ І СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ

SOCIAL RISKS AS A REASON TO OBTAIN RIGHTS FOR SOCIAL PROTECTION AND SOCIAL INSURANCE

Потабенко Л.В.,

*аспірантка кафедри цивільно-правових дисциплін,
господарського та трудового права*

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

Стаття присвячена розкриттю сутності соціальних ризиків як у царині соціального захисту населення, так і у сфері соціального страхування.

Зроблено висновок, що, незважаючи на існування різних підходів до дефініції категорії «соціальний ризик», загальним для більшості з них є розгляд останнього як можливості матеріальної незабезпеченості внаслідок настання певних обставин. Відмінності ж у поглядах переважно стосуються: а) окреслення кола осіб, які зазнають ризику; б) встановлення кола причин, що викликають матеріальну незабезпеченість, і в) виявлення характеру такої незабезпеченості. Зокрема, до визначальних положень у розумінні поняття «соціальний ризик» за сучасних умов відносять такі: а) ризик є ймовірною можливістю настання певних негативних соціальних явищ, унаслідок чого виникає стан соціальної незахищеності; б) причини такого стану перебувають у площині людського існування в соціумі, вони є об'єктивними, такими, що виникають через природу людини як живої істоти, або зумовленими її соціальним становищем; в) соціальні ризики як причини незабезпеченості мають бути формалізованими, тобто визначеними чинним законодавством як такі, що спричиняють як наслідки надання певного блага у вигляді компенсації соціальної незахищеності з боку держави чи за її участю; г) соціальний ризик не стосується заможних осіб, для яких негативні життєві обставини зумовлюють деяку зміну, але не кардинальне погіршення матеріального становища. Той, хто може самостійно забезпечити себе і своїх близьких, не потребує підтримки.

Зазначено, що особливістю соціальних ризиків у сфері соціального страхування є саме їхній страховий характер. Відповідно, в цій царині виокремлюють соціальні ризики страхові та нестрахові. При цьому страховий соціальний ризик запропоновано визначити як можливість настання негативних наслідків у вигляді втрати заробітної плати (доходу) або її зменшення для осіб, застрахованих у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, та деяких інших осіб, передбачених у законі.

Ключові слова: населення, соціальний ризик, соціальний захист, соціальне страхування, страхові ризики, нестрахові ризики.

The article is devoted to revealing the essence of social risks in the field of social protection of the population and in the field of social insurance.

It is concluded that, despite the existence of different approaches to the definition of the category "social risk", it is common for most of them to consider the latter as a possibility of material insecurity as a result of certain circumstances. Differences in views, however, mainly relate to: a) outlining the range of persons at risk, b) identifying the range of causes of material insecurity, and c) identifying the nature of such insecurity. In particular, the defining provisions in terms of the concept of "social risk" in modern terms include: a) risk is the likely possibility of certain negative social phenomena, resulting in a state of social insecurity; b) the causes of this condition are in the plane of human existence in society, they are objective, arising from the nature of man as a living being or conditioned by his social position; c) social risks, as causes of insecurity, should be formalized, that is, defined by the current legislation as having consequences for the provision of certain benefits in the form of compensation for social insecurity by the state or with its participation; d) social risk does not apply to well-to-do individuals for whom negative life circumstances cause some change, but not a dramatic deterioration of their financial position. He who can provide for himself and his relatives does not need support.

It is noted that the peculiarity of social risks in the field of social insurance is their insurance nature. Accordingly, social and insurance risks are distinguished in this area by insurance and non-insurance. At the same time, it is proposed to define insurance social risk as the possibility of negative consequences in the form of loss of wages (income) or its reduction for persons insured in the compulsory state social insurance system and some other persons stipulated by law.

Key words: population, social risk, social protection, social insurance, insurance risks, not insurance risks.

Постановка проблеми. Процес трансформації суспільного устрою України до європейського соціально-орієнтованого типу зумовлює необхідність дослідження низки актуальних теоретичних і практичних завдань, одним з яких є вирішення проблем розвитку соціально-трудої сфери. Динамізм сучасних трудових відносин, зміни в мотиваційних та ціннісних устоях роботодавців і найманих працівників, невизначеність умов включення індивідів до трудової діяльності зумовлюють істотне зростання соціальних ризиків у цій сфері.

Категорію «соціальний ризик» було введено у науковий обіг відповідно до таких міжнародних актів, як: Конвенції та Рекомендації МОП № 10 (1952 р.) про мінімальні норми соціального забезпечення; № 128 (1967 р.) про допомоги по інвалідності, по старості та в разі втрати годувальника; Європейського кодексу соціального забезпечення (1964 р. та 1990 р.); Європейської хартії про основні соціальні права трудящих (1989 р.) тощо. Система соціальних ризиків не є сталою, вона змінюється відповідно до визначених напрямів розвитку держави та проголошених нею цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що у вітчизняній теорії та практиці проблематика оцінки та запобігання соціальним ризикам висвітлена у роботах Н. Болотіної, Н. Борецької, Т. Боярчук, Т. Гарасиміва, Е. Лібанової, О. Москаленко, Ю. Саєнко, С. Синчук, М. Федорової та інших учених. Для створення ж дієвої системи соціального захисту населення і, відповідно, соціального страхування потрібен комплексний і систематичний аналіз соціальних ризиків, їхня якісна оцінка, вимір, прогнозування.

Мета статті полягає у розкритті сутності соціальних ризиків як у царині соціального захисту населення, так і у сфері соціального страхування.

Виклад основного матеріалу. Поняття «соціальний ризик» є ключовим як у теорії права соціального захисту, так і сфері соціального страхування. Свого часу М.Л. Вигдорчик зазначав, що страхуванням називається така організація взаємодопомоги, за якої ризик визначеного нещасного випадку враховується наперед і пов'язане з цим ризиком матеріальне навантаження наперед розподіляється між усіма членами організації [1, с. 12]. Інакше кажучи, першочерговою ознакою соціального страхування вчений визначав соціальний ризик, який попередньо можна врахувати.

Соціальні ризики як підстава набуття людиною права на соціальний захист і, відповідно, соціальне страхування передбачені у міжнародних актах – конвенціях і рекомендаціях МОП, відповідно до яких соціальними ризиками, які є основою для набуття людиною права на соціальний захист і соціальне страхування, є такі: тимчасова непрацездатність, вагітність і пологи, необхідність догляду за хворою дитиною, хворим членом сім'ї, хвороба, інвалідність, старість тощо [2, с. 65, 66].

У науковій юридичній літературі соціальний ризик розуміють як можливість настання матеріальної незабезпеченості внаслідок відсутності заробітку або доходу з об'єктивних соціально значимих причин, а також у зв'язку з додатковими витратами на утримання дітей та інших членів родини, які потребують допомоги, задоволення потреб у медичних і соціальних послугах [3, с. 12]. Наведене визначення, загалом, відображає сутність соціального ризику, оскільки останній – це не тільки можливість матеріальної незабезпеченості внаслідок втрати заробітку, але й випадки матеріального обтяження особи в певних життєвих ситуаціях.

На переконання С.М. Синчук, соціальний ризик є соціально значимою обставиною об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни, члени їхніх сімей не здатні самотійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави. Соціальний ризик розглядається також як явище об'єктивного характеру, настання якого не залежить від волі особи та не є наслідком дій останньої, негативні наслідки соціальних ризиків не можуть бути усунуті нею самотійно через зовнішні чинники, а не з будь-яких суб'єктивних причин. Настання соціальних ризиків є потенційно

можливим для кожної людини [4]. Події, на випадок настання яких відбувається соціальне забезпечення, є соціальними ризиками; настання подій, на випадок яких відбувається соціальне забезпечення і внаслідок настання яких особа отримує право на соціальне забезпечення, є соціальними випадками [5, с. 265–269].

Правову конструкцію «соціальний ризик» було введено до вітчизняної юридичної літератури Н.Б. Болотіною, яка розглядала його як підставу виникнення права на соціальне забезпечення, а отже – як об'єктивний чинник виникнення соціально-забезпечувальних правовідносин. Соціальні ризики притаманні кожній людині як члену людського суспільства, вони зумовлені її біологічною, фізіологічною й соціальною природою [6, с. 39]. Авторка пропонувала їх згрупувати та виокремити: а) загальнолюдські (загальносоціальні), які можна поділити на загальнопоширені (хвороба, непрацездатність, материнство, сімейні витрати, безробіття, старість, кончину, вдівство) і не загальнопоширені, які кожна країна визначає самотійно; б) професійні, зумовлені негативними чинниками виробництва, що призводять до травматизму й професійних захворювань; в) державно-політичні, пов'язані з воєнними діями, політичними репресіями; г) техногенні та г) екологічні [7, с. 49].

За визначенням МОП, соціальний ризик є втратою доходу й необхідністю при цьому матеріальної підтримки громадян на рівні мінімальних потреб незалежно від їхніх індивідуальних можливостей [8, с. 3]. Зі свого боку, Т.З. Гарасимів розглядає соціальний ризик як визнану суспільством чи державою не передбачувану або передбачувану, бажану або не бажану подію в житті людини, яка призводить до втрати працездатності (постійної або тимчасової) чи матеріальної незабезпеченості особи та не може бути усунена особою самотійно внаслідок об'єктивних причин [9, с. 89]. Ю.І. Саєнко соціальний ризик трактує як рівень втрати будь-якого соціально значущого складника повсякденного життя, незалежно від характеру джерела (технічного, економічного, екологічного чи суто соціального), який можна виразити у вигляді комплексної кількісно-якісної оцінки [10, с. 35]. Під соціальним ризиком також розглядається як а) вірогідність настання матеріальної незабезпеченості особи внаслідок втрати заробітку з об'єктивних соціально значимих причин та у зв'язку з додатковими видатками, зумовленими утриманням дітей чи інших членів родини, а також спричинених задоволенням потреб у медичних чи соціальних послугах [11, с. 51]; б) закріплена законодавством і визнана суспільством соціально-значима обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їхніх сімей) можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування чи потребують додаткового матеріального забезпечення та не можуть самотійно її уникнути [12, с. 56].

Соціальні ризики характеризуються такими ознаками: а) мають виключно об'єктивний характер, тобто не залежать від волі особи та не можуть бути

усунені нею самостійно через зовнішні чинники; б) обмежують (чи порушують) життєдіяльність людини та зумовлюють її соціальну незабезпеченість; в) закріплені національним законодавством як обставини, внаслідок настання яких особа може потребувати допомоги держави чи суспільства; г) є потенційно закономірними для кожної людини: обов'язково або, як правило, трапляються або можуть трапитися за певних обставин [11, с. 64].

Особливістю соціальних ризиків у сфері соціального страхування є саме їхній страховий характер. На цьому свого часу наголошував М.Л. Вигдорчик [1, с. 13, 14]. Зазначений критерій відділяє їх від соціальних ризиків, притаманних соціального захисту загалом. У зв'язку з цим усі соціальні ризики можна поділити на страхові та нестрахові.

Страхові соціальні ризики передбачені в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. Законодавець дає різні визначення поняттю страхового ризику: обставини, внаслідок яких може статися страховий випадок; обставина, внаслідок якої застрахована особа або члени її сім'ї можуть тимчасово втратити засоби існування та потребувати матеріального забезпечення або надання соціальних послуг згідно з цим Законом [13]; подія, через яку застраховані особи втратили заробітну плату (грошове забезпечення) або інші передбачені законодавством України доходи внаслідок втрати роботи з незалежних від них обставин і зареєстровані в установленому порядку як безробітні, готові та здатні приступити до підходящої роботи і дійсно шукають роботу [14]. Всі ці визначення за змістом зводяться до того, що соціальні ризики – це обставини, внаслідок яких особи можуть потребувати підтримки. В Основах законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування страховий ризик визначається як обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їхніх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування та потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням [15].

Нестрахові соціальні ризики притаманні соціальному захисту загалом. Нестрахові та страхові соціальні ризики співвідносяться між собою як загальне та конкретне. Наприклад, бідність і малозабезпеченість є соціальними ризиками нестрахового характеру. У разі, якщо середньомісячний сукупний дохід сім'ї з поважних або незалежних від них причин нижчий від прожиткового мінімуму, сім'я має право претендувати на державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям. Ідеться про соціальні ризики нестрахового характеру, а це означає, що право на відповідну державну допомогу сім'я отримуватиме незалежно від будь-якої прив'язки до механізму попереднього страхування. Крім того, кошти на відповідну допомогу надходять із державного або місцевого бюджету.

Слушною є позиція М.Ю. Федорової, яка виділяє ознаки страхових соціальних ризиків, які відмежовують їх від нестрахових, а саме:

– страхові ризики компенсуються застрахованим особам завдяки спеціально створеним страховим фондам, а нестрахові – за кошти бюджетів різних рівнів;

– страхові ризики розподіляються між усіма учасниками соціального страхування (на солідарних засадах), а за нестрахових ризиків фінансове навантаження лягає на всіх членів суспільства шляхом розподілу грошових коштів через бюджети;

– страхові ризики можна наперед передбачити, оцінити, а нестрахові – оцінити та передбачити набагато важче.

Це означає, що страхові ризики характеризуються певними закономірностями виникнення та розвитку, які можна виміряти математично із застосуванням закону великих чисел. Наприклад, за наявності інформації про середню кількість застрахованих, які хворіють щорічно, середньої тривалості хвороби у днях, середньої заробітної плати та середній розмір допомоги з тимчасової непрацездатності можна розрахувати суму, необхідну для покриття витрат на виплату допомог із тимчасової непрацездатності [16, с. 19, 20].

На нашу думку, М.Ю. Федорова вдало визначила критерії розмежування страхових і нестрахових соціальних ризиків. Ми вважаємо, що слід було б додати ще й таку ознаку, як зайнятість осіб, на яких поширюються страхові соціальні ризики, тобто страховий соціальний ризик є таким для осіб, які застраховані в системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, або осіб, які перебувають на їх утриманні, тоді як нестрахові соціальні ризики не залежать від будь-якої попередньої зайнятості осіб чи наявності певного страхового стажу. Винятком із цього правила є норми Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у разі безробіття», якими передбачено право осіб, які шукають роботу вперше і належним чином зареєстровані в Державній службі зайнятості як безробітні, на отримання допомоги по безробіттю. На нашу думку, така норма цілком справедлива та відповідає основним правам і свободам людини у сфері права соціального захисту. Безумовно, це важлива гарантія та підтримка для молодих спеціалістів. Однак ми вважаємо, що фінансування цієї допомоги має здійснюватися за кошти бюджетів відповідних рівнів, а не страхових внесків. Аналогічним чином слід вирішувати питання і щодо фінансування консультаційних послуг. Характерною ознакою страхових ризиків є також те, що категорія осіб, які підлягають захисту від них, чітко визначена законом.

Отже, страховий соціальний ризик можна визначити як можливість настання негативних наслідків у вигляді втрати заробітної плати (доходу) або її зменшення для осіб, застрахованих у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, та деяких інших осіб, передбачених у законі [17, с. 105–107].

Висновки. Незважаючи на існування різних підходів до дефініції категорії «соціальний ризик», загальним для більшості з них є розгляд останнього

як можливості матеріальної незабезпеченості внаслідок настання певних обставин. Відмінності ж у поглядах переважно стосуються: а) окреслення кола осіб, які зазнають ризику, б) встановлення кола причин, що викликають матеріальну незабезпеченість, і в) виявлення характеру такої незабезпеченості. Зокрема, до визначальних положень у розумінні поняття «соціальний ризик» за сучасних умов відносять такі: а) ризик є ймовірною можливістю настання певних негативних соціальних явищ, унаслідок чого виникає стан соціальної незахищеності; б) причини такого стану перебувають у площині людського існування в соціумі, вони є об'єктивними, такими, що виникають через природу людини як живої істоти, або зумовленими її соціальним становищем; в) соціальні ризики як причини незабезпеченості мають бути формалізованими, тобто визначеними чинним законодавством як такі, що спричиняють як наслідки

надання певного блага у вигляді компенсації соціальної незахищеності з боку держави чи за її участю; г) соціальний ризик не стосується заможних осіб, для яких негативні життєві обставини викликають деяку зміну, але не кардинальне погіршення матеріального становища. Той, хто може самостійно забезпечити себе і своїх близьких, не потребує підтримки.

Зазначено, що особливістю соціальних ризиків у сфері соціального страхування є саме їхній страховий характер. Відповідно, у цій царині виокремлюють соціальні ризики страхові та нестрахові. При цьому страховий соціальний ризик запропоновано визначити як можливість настання негативних наслідків у вигляді втрати заробітної плати (доходу) або її зменшення для осіб, застрахованих у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування, та деяких інших осіб, передбачених у законі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вигдорчик Н.Л. Теоретические основы социального страхования. Петроград, 1923. 140 с.
2. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні. Київ, 2005. 382 с.
3. Мачульская Е.Е. Право социального обеспечения: перспективы развития. Москва, 2000. 141 с.
4. Право соціального забезпечення : підручник / П.Д. Пилипенко, В.Я. Буряк, С.М. Синчук та ін. ; за ред. П.Д. Пилипенка. Київ : Ін Юре, 2008. 504 с.
5. Кучма О.Л. Соціальний ризик і соціальний випадок: до питання про співвідношення понять. *Держава і право. Юридичні і політичні науки* : зб. наук. пр. / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2013. Вип. 59. С. 265–269.
6. Болотіна Н.Б. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять. *Право України*. 2000. № 4. С. 35–39.
7. Болотіна Н.Б. Право соціального захисту України : навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 615 с.
8. Введение в социальное обеспечение. Женева : Междунар. бюро труда, 1989. 123 с.
9. Гарасимів Т.З. Принципи права соціального забезпечення України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Львів, 2001. 147 с.
10. Саєнко Ю.І. Соціальні ризики та шанси. *Соціальні ризики*. Київ : ПЦ «Фоліант», 2004. Т. 2. С. 12–51.
11. Радіонова-Водяницька В.О. Правове регулювання відносин у сфері праці в разі банкрутства роботодавця : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05. Харків, 2011. 171 с.
12. Синчук С.М. Теорія соціального ризику за правом соціального забезпечення. *Право України*. 2003. № 3. С. 55–59.
13. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23 вересня 1999 р. № 1105-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46. Ст. 403.
14. Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 2 березня 2000 р. № 1533-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 22. Ст. 171.
15. Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 14 січня 1998 р. № 16/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 23. Ст. 121.
16. Федорова М.Ю. Теоретические проблемы правового регулирования социального страхования : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.05. Санкт-Петербург, 2003. 362 с.
17. Трунова Г.А. Страховий соціальний ризик у системі загальнообов'язкового державного соціального страхування. *Підприємництво, госп-во і право*. 2012. № 2. С. 105–107.